

**«INNOVATIVE WORLD» ILMIY TADQIQOTLARNI QO'LLAB-
QUVVATLASH MARKAZI**

**«ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOTLAR: MUAMMO VA
YECHIMLAR» NOMLI 2025-YIL № 3-SONLI ILMIY, MASOFAVIY,
ONLAYN KONFERENSIYASI**

**ILMIY-ONLAYN KONFERENSIYA TO'PLAMI
СБОРНИК НАУЧНЫХ-ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЙ
SCIENTIFIC-ONLINE CONFERENCE COLLECTION**

Google Scholar

ResearchGate

zenodo

ADVANCED SCIENCE INDEX

Directory of Research Journals Indexing

www.innoworld.net

Adabiy til va nutqning madaniy qadriyatlarni saqlashdagi o'rni**Xo'jaqulova Sevinch Iskandar qiz**

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti

yo'nalishi talabasi

sevinchxojaqulova099@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy til va nutqning madaniy qadriyatlarni saqlashdagi o'rni haqida ma'lumotlar berib o'tiladi. Adabiy til nutq haqida ularni qanday tushunish bo'yicha atroflicha ma'lumot beriladi. Nutqni shakllantirish, nutq madaniyatini yaxshilash har birimizning asosiy vazifamiz ekanligi, har bir insonning nutqi chiroyli bo'lishi kerakligi haqida ma'lumotlar berib o'tiladi.

Аннотация: В данной статье представлена информация о речевой культуре и ее роли в сохранении культурных ценностей. Что такое речевая культура и как она формируется. Приводится информация о том, что основной задачей каждого из нас является формирование речи, повышение культуры речи, речь каждого должна быть красивой.

Abstract: This article provides information about speech culture and its role in preserving cultural values. What is speech culture and how is it formed? It provides information that the formation of speech, improving speech culture is the main task of each of us, and that everyone's speech should be beautiful.

Kalit so'zlar: Nutq, Nutq madaniyati, adabiy til, og'zaki nutq, madaniy qadriyatlar, adabiy til me'yorlari, nutq unsurlari

Ключевые слова: Речь, культура речи, литературный язык, устная речь, культурные ценности, нормы литературного языка, элементы речи.

Key words: Speech, Speech culture, literary language, oral speech, cultural values, literary language norms, speech elements

Adabiy til paydo bo'lgunga qadar nutq madaniyati borasida amal qilgan talab va tasavvurlar adabiy til paydo bo'lgandan keyingi davr, ya'ni adabiy til bilan bog'liq bo'lgan nutq madaniyati tasavvurlaridan farqlanadi. Chunki nutq madaniyati chinakam ma'noda adabiy til va uning normalari bilan bog'liqdir. Avvalo adabiy til tushunchasining mohiyatiga qisqacha to'xtaylik.

Adabiy til haqida gap borganda avvalo adabiy til — xalq tilining, milliy tilning oliy shakli deyilgan ta'rifga duch kelamiz. Adabiy tilning oliy shaklligi bu tiliing o'ziga xosligida, uning o'ziga xos belgilari va vazifasida ko'rinadi. Adabiy til xalq tili negizida yuzaga keladi. Adabiy tilning paydo bo'lishi va uni yaratishdan maqsad umumxalq om-maviy aloqa vositasini yaratishdir. Adabiy tildan rasmiy davlat tili sifatida foydalanish bu tilning ijtimoiy-siyosiy sohalar tili, rasmiy muomala va yozishmalar tili, idoraviy ishlar va hujjatlar tili,

diplomatik aloqalar tili, radio va televideniya tili, og'zaki targ'ibot va tashviqot tili, ilmiy uslublar tili, badiiy adabiyot va sahna tili, maorif, madaniyat tili kabi ko'p yo'nalishlarda rivoj topishi uchun yo'l ochadi. Bu hol adabiy tilda ko'p vazifali xususiyatini yuzaga keltiradi. Adabiy tilning ko'p qirrali va murakkab vazifalari adabiy tilning usluban tarmoqlanishiga, adabiy til doirasida xilma-xil nutqiy uslublarning yuzaga kelishiga olib keladiki, bu milliy adabiy tillarga xos muhim xususiyatlardan biridir. Adabiy nutq va u bilan bog'liq bo'lgan adabiy til madaniyati - bu avvalo nutqiy ko'nikma, nutqiy malakadir. Adabiy nutq malakasiga - adabiy til normalarini egallash orqali erishiladi. O'rta maktab ta'limida nutq malakasi, nutqiy ko'nikma, yozma nutq ko'nikmasi, og'zaki nutq ko'nikmasi, nutq madaniyati malakasi singari tushunchalar mavjud. Aslida bu tushunchalarning barchasi adabiy til madaniyatini egallash bilan bog'liqdir. Ko'rinadiki, adabiy til normalarini qayta nashrlash, ongli boshqarish qanchalik zarur bo'lsa, bu normalarni amalda sinab ko'rish va baholash ham shunchalik zarurdir. Mana shunday sababga ko'ra adabiy til normalarini belgilash, uni qayta ishlash, silliqlash birdan boshlanadigan, birdan hal bo'ladigan va tezda tugaydigan jarayon emas, balki doimo va muttasil davom etadigan ishdir. Demak, adabiy til doimiy g'amxo'rlikka muhtojdir. Shunday qilib, nutq madaniyatini egallash - nutq madaniyati ko'nikmasini hosil qilishdir. Bu ko'nikma o'zbek adabiy tili, uning og'zaki va yozma shakli normalarini o'rganish va egallash bilan bog'liqdir. Nutq madaniyati ko'nikmasi - adabiy til va uning normalarini passiv emas, balki faol egallashdir. Tilni faol egallash - tilni ongli ravishda o'zlashtirish va undan og'zaki hamda yozma nutq amaliyotida unumli va xatosiz foydalana olish demakdir. Ba'zi kishilarning o'zbek tilida nuqsonsiz va ravan yoza olmasligi yoki adabiy tilda erkin so'zlay olmasligi ularning o'zbek adabiy tilini faol egallamaganligidan darak beradi. Nutqning bu ikkala shakli ham yagona adabiy til normalariga tayanib ish ko'radi. Shu sababli ularda mushtarak lug'aviy normalar, umumiy morfologik, sintaktik vosita mavjud. Ammo yozma nutq amal qiladigan imloviy, punktuatsion normalar og'zaki nutqda, og'zaki nutq amal qiladigan talaffuz normalari, ohangiy (intonatsion) normalar yozma nutqda yo'q yoki etakchi rol o'ynamaydi. Mana shunday farqli tomonlar yozma va og'zaki nutqning sintaktik qurilishida, so'z shakllarining to'liq va noto'liq qo'llanishlarida, imo-ishora bilan bog'liq (paralingivistik) vositalarning ishlatilish xususiyatlarida ham ko'rinadi. Bular yozma va og'zaki nutq madaniyatini egallashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud ekaniga dalildir. Shu sababli ham nutq madaniyati sohasida yozma nutq madaniyati, og'zaki nutq madaniyati deyilgan tushunchalar mavjud. Bu tushunchalar o'zida yozma va og'zaki nutq shakllari oldiga qo'yiladigan nutq madaniyati talablarini ifodalaydi. Yozma nutq doirasiga ilmiy nutq, rasmiy nutq, publitsistik nutq, qisman badiiy nutq, shuningdek radio va televidenie uchun tuzilgan yozma matnlar tili kiradi. Keltirilgan yozma nutq ko'rinishlarining o'zaro farq qiladigan normatik tomonlari bor. Shunga ko'ra, bu normalarga amal qilish

bilan bog'liq bo'lgan nutq madaniyati talablari ham mavjudligi shubhasiz. Nutqning keltirilgan vazifaviy tiplari ba'zan ilmiy til, rasmiy til, badiiy til deb ham yuritiladi. Og'zaki nutq dastlab ikki tipga ajraladi: 1) oddiy so'zlashuv nutqi; 2) adabiy so'zlashuv nutqiga bo'lib o'rganiladi. Nutq faoliyati - odam tomonidan ijtimoiy - tarixiy tajribani o'zlashtirish va avlodlarga berish yoki kommunikatsiya o'rnatish yoki o'z harakatlarini rivojlantirish maqsadida tildan foydalanish jarayonidir. Nutq qanchalik chiroyli, mazmundor bo'lsa kishilarni o'ziga shunchalik jalb etadi. Bu masalaga kishilar qadimdan qiziqib kelishgan. Qadimgi Yunoniston va Rimda nutq madaniyatining nazariy asoslari yaratilgan. Notqlik san'at darajasiga ko'tarilgan. Ularda etuk inson bo'lish uchun notqlik san'atini egallashlari shart bo'lgan. 335-yilda Aristotelning "Ritorika"si yaratiladi. Sitseronning "Notiq haqida", "Notiq" asarlari, Mark Fabiy Kvintilianning "Notiq tayyorlash to'g'risida" asari ham notqlik san'ati haqidadir. Sharqda, jumladan Movarounnahrda ham va'zxonlikka katta e'tibor berilgan. Va'zxonlik notqlik san'atining o'sib borishi bilan nutq oldiga qo'yilgan talablar ham mukammallashib boradi. Buyuk allomalar Beruniy, Forobiy, Ibn Sino, Maxmud Qoshg'ariy, Zamaxshariy, Kaykovus va boshqalar tilga, mantiqshunoslik va notqlikka oid asarlar yaratdilar. Kaykovus o'zining "Qobusnoma" asarida farzandini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. "Xalq oldida gapirganda so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin. Xaloyiq sening suz bilan baland darajaga erishganingni bilsin, chunki kishining martabasini so'z orqali biladilar ...", deb yozadi alloma. [3] U yana notiq xalq tilini, uning fikri va ruhiyatini bilishi kerak deydi. Yusuf hos Xojibning "Qutadg'u bilig" asarida ham til odobi va notqlik madaniyati haqida juda qimmatli fikrlar bayon etiladi. U qisqa so'zlash, so'zlarga iloji boricha ko'proq ma'no yuklash haqida gapiradi. Til insonning qadr - qimmatini oshiradi yoki shu til orqali inson yuz tuban ham ketishi mumkin, deydi adib.

Omonlik tilasang agar sen o'zing,
Tilingdan chiqarma yaroqsiz so'zing.
Qizil til qilar qisqa yoshli seni,
Omonlik tilasang avayla uni.[4]

Alisher Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tuzish bayroqdoridir. U o'z ijodi bilan o'zbek adabiy tiliga asos soldi. Bu tilning boyliklarini namoyon etdi. Navoiyning "Muhokamat ul - lug'atayn", "Mahbub -ul qulub", "Nazm ul javohir" asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lishi bilan birga uning yuksalishiga ham katta hissa qo'shdi. "Mahbub-ul qulub" asarida tilning ahamiyati, undan foydalanish, nutq madaniyati haqida muhim fikrlar beradi. "Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz". "Tilini tiyolgan odam - donishmand oqil; so'zga erk bergan odam - beandishaa va pastkash. Til shirin va yoqimli bo'lsa yaxshi, til bilan dil bir bo'lsa yana yaxshi".[6] Navoiydan keyingi qator adib, allomalarimiz, jumladan jadid ziyolilari ham til va nutq, til va nutq madaniyati haqida o'zlarining muhim qarashlarini bayon etganlar.

Nutq madaniyati tushunchasining aniq mavjud hodisa ekanligi, ko'rib o'tilganidek, uning adabiy til va adabiy til madaniyati bilan bog'liqligida bo'lsa, ikkinchi tomondan, kishilarning kundalik nutqiy faoliyati bilan aloqadorligidadir. Adabiy tiling (muayyan normalarga solingan, silliqlangan madaniy tilning) mavjudligining ozigina hali nutq madaniyatini tashkil etmaydi. Adabiy tildan, uning madaniylashgan vositalaridan bu tilda gaplashuvchi kishilar jamoasi o'z nutqiy faoliyatlarida foydalangandagina adabiy til mavjud nutqiy hodisaga, nutq madaniyatining kuchli vositasiga aylanadi. Masalan, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida ta'lim-tarbiya ishlari olib boriladi, ilmiy va badiiy adabiyotlar nashr etiladi, ro'znoma va oynomalar chiqariladi. Radio va televideniya eshittirishlarida ushbu til normalariga amal qilinadi. Yozma nutqda, ya'ni yozganda biz o'zbek tilining imlo qoidalariga, gapirganda esa, adabiy talaffuz normalariga amal qilamiz va hokazo. O'zbek adabiy tili, uning madaniy vositalari umummajburiy norma sifatida o'qitiladi va o'rgatiladi. Adabiy til, uning yozma va og'zaki shakli normalar bu tilda so'zlovchilarning ko'p sonli shaxsiy nutqlari va bu nutqlar yig'indisidan iborat bo'lgan umumnorma sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek adabiy tilida minglab, millionlab kishilar gaplashadi. Bu kishilarning har biri aloqida shaxs, alohida nutq egalaridir. Ammo ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol — yagona o'zbek adabiy tilidir. Mana shu ko'psonli shaxslar, bir tomondan, yagona bitta adabiy til – o'zbek adabiy tilidan foydalanishiga ko'ra, ikkinchidan esa, bitta til atrofida birlashayotganliklariga ko'ra muayyan umumiylikka, uyushganlikka ega. Mana shu umumiylik tilshunoslikda til uyushmasi (jamoasi) deb yuritiladi. Muayyan til uyushmasini mushtarak qilib turadigan asosiy omil aloqa quroli bo'lgan tilning yagonaligi va bu til adabiy normalarining umummajburiyligidir.

Adabiy til va uning normalari avvalo o'rta va oliy maktab ta'limi orqali, qolaversa oiladagi tarbiya orqali o'zlashtiriladi. Adabiy tilni egallashda mustaqil shug'ullanish, ayniqsa badiiy adabiyotlarni, ro'znoma va oynomalarni o'qish, radio va televideniya tinglash muhim rol o'ynaydi. Demak, adabiy til, adabiy xil madaniyati o'qish o'rganish, tinimsiz shug'ullanish orqali egallanadigan nutqiy hodisadir.

Adabiy nutq va u bilan bog'liq bo'lgan adabiy til madaniyati — bu avvalo nutqiy ko'nikma, nutqiy malakadir. Adabiy nutq malakasiga adabiy til normalarini egallash orqali erishiladi. O'rta maktab ta'limida nutts, malakasi, nutqiy konikma, yozma nutq konikmasi, ogzaki nutq konikmasi, nutq madaniyati malakasi singari tushunchalar mavjud. Aslida bu tushunchalarning barchasi adabiy til madaniyatini egallash bilan bogliqdir.

Ko'rinadiki, adabiy til normalarini qayta nomlash, ongli boshqarish qanchalik zarur bo'lsa, bu normalarni amalda sinab ko'rish va baholash ham shunchalik zarurdir. Mana shunday sababga ko'ra adabiy til normalarini belgilash, uni qayta ishlash, silliqlash birdan boshlanadigan, birdan hal bo'ladigan va tezda tugaydigan jarayon emas, balki doimo va muttasil davom

etadigan ishdir. Demak, adabiy til doimiy g'amxo'rlikka muhtojdir. Shunday qilib, nutq madaniyatini egallash — nutq madaniyati ko'nikmasini hosil qilishdir. Bu ko'nikma o'zbek adabiy tili, uning og'zaki va yozma shakli normalarini o'rganish va egallash bilan bog'liqdir. Nutq madaniyati ko'nikmasi — adabiy til va uning normalarini passiv emas, balki faol egallashdir. Tilni faol egallash — tilni ongli ravishda o'zlashtirish va undan og'zaki hamda yozma nutq amaliyotida unumli va xatosiz foydalana olish demakdir. Ba'zi kishilarning o'zbek tilida nuqsonsiz va ravan yoza olmasligi yoki adabiy tilda erkin so'zlay olmasligi ularning o'zbek adabiy tilini faol egallamaganligidan darak beradi. Adabiy til va uning normativ vositalari, ulardan foydalanish haqidagi qoidalar barcha uchun bir xilda majburiy, yagona va umumxalqiydir. Ularni har kim o'zicha, o'zi bilganicha o'zgartirib qo'llashi mumkin emas. Masalan, kitob so'zini ba'zilarining kitop, boshqa birovlarining kitob yoki kutup tarzida noto'g'ri yozishiga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek, yo'q, xol so'zlarini boshqa birovlarining jo'q, qol tarzida noto'g'ri talaffuz qilishiga ham yo'l qo'yilmaydi va b. Demak, til madaniyatiga amal qilish o'sha tilda yozadigan yoki so'zlaydigan barcha kishilar uchun bir xilda tegishlidir.

Nutqning bu ikkala shakli ham yagona adabiy til normalariga tayanib ish ko'radi. Shu sababli ularda mushtarak lug'aviy normalar, umumiy morfologik, sintaktik vosita mavjud. Ammo yozma nutq amal qiladigan imloviy, punktuatsion normalar og'zaki nutqda, og'zaki nutq amal qiladigan talaffuz normalari, ohangiy (intonatsion) normalar yozma nutqda yo'q yoki etakchi rol o'ynamaydi. Mana shunday farqli tomonlar yozma va og'zaki nutqning sintaktik qurilishida, so'z shakllarining to'liq va noto'liq qo'llanishlarida, imoishora bilan bog'liq (paralingivistik) vositalarning ishlatilish xususiyatlarida ham ko'rinadi. Bular yozma va og'zaki nutq madaniyatini egallashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud ekaniga dalildir.

Shu sababli ham nutq madaniyati sohasida yozma nutq madaniyati, og'zaki nutq madaniyati deyilgan tushunchalar mavjud. Bu tushunchalar o'zida yozma va og'zaki nutq shakllari oldiga qo'yiladigan nutq madaniyati talablarini ifodatlaydi. Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi g'oyasi tilshunoslik va til falsafasi tarixida katta o'rin egallaydi. Bu borada, Vilgelm fon Gumboldt (1767–1835) garchi til hamma odamlar uchun universal bo'lsa-da, dunyo tillari bir-biridan farq qiladi va har bir tilda dunyoqarash mavjud degan g'oyani ilgari suradi. Gumboldt uchun odamlarga (millat, irq) aqliy qobiliyatlar berilgan va ba'zi tillar va madaniyatlar ushbu aqliy qobiliyatlarning ishlariga asoslangan ijoddir. Shunday qilib, tillar va madaniyatlar "millat ruhini" ifodalaydi, va lingvistik va madaniy xilma-xillik turli xalqlarning (millatlar, irqlar) aqliy qobiliyatlaridagi farqlarni aks ettiradi. Vorf, o'z navbatida, yana oldinga bordi va tillar o'rtasidagi tarkibiy farqlarni har xil fikrlash turlari mavjudligining dalili sifatida va har qanday ma'lum bir madaniyatni tushunish uchun kalit sifatida ko'rish mumkin, deb ta'kidladi. Odamlarning fikrlash uslubi ular gapiradigan tillar bilan shartlangan (agar aniqlanmagan bo'lsa)

deb taxmin qiladigan lingvistik nisbiylik printsipli odatda Sapir-Vorf gipotezasi deb nomlanadi. Shu nuqtai nazardan, til har qanday muayyan madaniyatni anglashning kalitidir. Ushbu fikr yo'nalishi tilning ta'siri va qudrati va uning madaniy va etnik guruhlar a'zolari uchun ahamiyatini ta'kidlashda, tilni ham, madaniyatni ham mohiyatan izohlaydi. Ya'ni, til va madaniyatga monolit birlik sifatida qaraladi, ularning birligi va bir xilligi uchun muammo tug'dirmaydi. Til (lar) va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni yaxshiroq anglash zarurati ko'plab zamonaviy jamiyatlarda lingvistik, ijtimoiy va madaniy xilma-xillikning kuchayishi bilan bog'liq. Tilshunoslik va tillarni o'qitish sohasida odatda til va madaniyat ko'pincha bir-biri bilan bog'liq deb bilish darajasida chambarchas bog'liqdir. Til nafaqat aloqa vositasi, balki insonning madaniy o'ziga xosligini ko'rsatuvchi belgi yoki ko'rsatkich sifatida ham qo'llaniladi. Tilning ifodali vositalarini bilish, uning uslubiy va semantik boyligidan barcha tarkibiy xilma-xilligida foydalana olish - har bir ona tili bu uchun harakat qilish kerak. Til va madaniyat uyg'unligin yuzasidan kelib chiqqan qarashlar zahirida nutq tushunchasi ham yotadi. Nutq madaniyati tushunchasini til madaniyati va so'zlash madaniyati tushunchasiga ajratish tilshunoslikda izchillikka ega emas. Umuman, bu ikki tushuncha, asosan, birga yoki qorishtirilgan holda nutq madaniyati yoki til madaniyati termini bilan yuritilmoqda. Demak, bu holda til madaniyati termini nutq madaniyati terminiga ekvivalent bo'lib kelmoqda. Shu sababli ham, biz nutq madaniyati nomi bilan umumiy tarzda yuritilayotgan tushuncha (hodisa)dagi ikki holatni - til madaniyati va nutq, ya'ni so'zlash madaniyatini farqlash tarafdorimiz. Nutq madaniyati tushunchasi va termini keltirilgan ikki hodisa uchun umumiy tasavvur va umumiy nom tarzida tushunilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent: «Sharq nashriyoti kontserni», 1999.
2. Yo'ldoshev K. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent: «O'qituvchi», 1996
3. Kaykovus "Qobusnoma". Toshkent.1993.
4. Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig. Toshkent.1991.
5. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. Toshkent.1993
6. A.Navoiy "Mahububul - qulub" Toshkent.1983
7. Zunnunov A., Hotamov N. Esonov J. Maktabda adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: «O'qituvchi», 1993.
8. Ahmadjon B., Islom odobi va madaniyati. Toshkent: «Cho'lpon», 1995
9. Vorobyev V.V. Лингвокультурология. – 2008: – С. 32.
10. <http://sjifactor.com/passport>